

Besprekingsartikel

Marokkaans familierecht in wet en praktijk
Veerle Van den Eeckhout

In 1993 promoveerde Léon Buskens, momenteel verbonden aan de Opleiding Arabische, Nieuw-Perzische en Turkse Talen en Culturen van de Faculteit der Letteren aan de Universiteit van Leiden en tevens bijzonder hoogleraar Islamitisch Recht en Cultuur aan de Faculteit der Rechtsgeleerdheid van de Universiteit Utrecht, aan de Faculteit der Rechtsgeleerdheid van Leiden op het proefschrift "Islamitisch recht en familiebetrekkingen in Marokko". In 1999 is een bewerking van het proefschrift verschenen, in een mooie uitgave van Bulaaq, opgeluisterd met een aantal sfeervolle foto's.

Twee door Buskens zelf als zodanig aangemerkte "euvels" ...

Het feit dat de handelsversie van Buskens' proefschrift pas in 1999 is verschenen, heeft alvast één voordeel: de in 1993 in het Marokkaanse recht doorgevoerde hervormingen konden worden verwerkt in de in het boek opgenomen artikelsgewijze bespreking van het Marokkaanse wetboek van personen- en familierecht (de 'Mudawwana'). De auteur zelf (p. XVIII) betreurt daarbij wel dat hij geen veldwerk heeft kunnen verrichten naar de gevolgen van de wetwijzigingen van 1993 voor het dagelijks leven. De wijzigingen konden dus wél verwerkt worden in deel A, maar niet in deel C van het boek. Deel A bevat met name de analyse van de rechtsregels van het in Marokko geldende familierecht, te vinden in de Mudawwana. In deel B ontleedt Buskens de figuur van de 'udûl (meervoud van 'adl), beroepsgetuigen die verklaringen in akten neerschrijven van rechtshandelingen zoals huwelijksluiting en verstoting. Deel C ten slotte wordt gevormd door "de praktijk van het dagelijks leven." Hierin beschrijft Buskens wat hij gedurende enkele verblijven in de dubbelstad Rabat-Salé en omgeving heeft gezien en gehoord over familiebetrekkingen. Aangezien de beschrijvingen in deel C zijn gebaseerd op een verblijf in Marokko van in totaal veertien maanden, verspreid over de jaren 1988, 1989 en 1990, kon op dit punt uiteraard geen rekening worden gehouden met de in 1993 doorgevoerde wetswijzigingen.

Buskens betreurt bovendien (p. 301) dat hij niet meer aandacht kon besteden aan het boek "Etat matrimonial et stratégies familiales 1997". Hij kreeg dit boek te laat in handen om de gegevens ervan volledig in de hoofdstukken te kunnen verwerken. Buskens zag zich door tijdnood genoodzaakt zich te beperken tot een opsomming van de in deze demografische studie gemaakte conclusies, maar toont zich wel degelijk alert voor actuele maatschappelijke ontwikkelingen in Marokko. Zo schrijft hij in zijn slotbeschouwing (p. 535): "Bij een vergelijking tussen wet en werkelijkheid blijkt dat het patriarchale model van de Mudawwana waarbij materiële verplichtingen en bescherming door de man staan tegenover de plicht tot gehoorzaamheid van de vrouw, niet langer correspondeert met de maatschappelijke verhoudingen zoals deze zich met name in de steden in Marokko hebben ontwikkeld. Vrouwen leveren een belangrijke bijdrage aan het economische fundament van huishoudens door loonarbeid." Overigens geeft hij meermaals aan dat de huidige discussies in Marokko over hervormingen van de Mudawwana veelal precies in verband worden gebracht met dergelijke "gewijzigde sociale omstandigheden" (zie hierover ook verder).

... of een aanduiding van het ambitieus karakter van het werk?

Dat de auteur de twee bovenvermelde punten zelf toch als euvel duidt, doet reeds vermoeden hoe alomvattend, interdisciplinair en veelzijdig hij poogt te werken. Zijn project was zonder twijfel ambitieus. Buskens' boek beoogt een verband te leggen tussen afzonderlijk behandelde kwesties als onderhoudsplicht, "registratie" van huwelijken, wettiging van buitenechtelijke kinderen, verstotingen en machtsrelaties binnen het huishouden. Het wil een toelichting bieden op de

achtergronden en structuur van de Mudawwana. Zonder dergelijke kennis is het gebruik van de Nederlandse vertaling van de Mudawwana in de rechtspraktijk volgens Buskens immers niet verantwoord. Uiteindelijk probeert hij in het boek wetgeving, instellingen ter uitvoering van deze wetgeving en dagelijks leven met elkaar in verband te brengen. Dit is een dynamisch perspectief.

Buskens' opzet en analyse is ook in andere opzichten dynamisch. Zo moeten volgens hem bij het beschrijven van hetgeen mensen zeggen en daadwerkelijk doen telkens de volgende vragen gesteld worden: behoort de norm in kwestie tot het statelijke recht, neergelegd in losse wetgeving en omvattende codificaties? Of gaat de norm terug tot het islamitische stelsel zoals neergelegd in de fiqh? Een derde mogelijkheid is dat statelijk en islamitisch recht samenvallen, zoals in het geval van de Mudawwana. Ten slotte kan de norm ook te herleiden zijn tot het gewoonte- of volksrecht. Bij dit alles krijgen "de onderlinge relaties" bij Buskens sterk nadruk: beïnvloeding, wisselwerking en historische veranderingen spelen, aldus de auteur, immers vaak een voorname rol. De verhouding tussen de ten behoeve van de analyse onderscheiden stelsels zou bovendien verschillen met de omstandigheden, die mede bestaan uit regio, sociaal milieu, sekse en rechtsgebied (p. 528).

Bij zijn analyse poogt Buskens ook zijn voordeel te doen met de verworvenheden van meerdere disciplines: rechtsgeleerheid, islamologie en maatschappijwetenschappen (zie hierover onder andere pp. 12 en 19). Hij vindt de rechtvaardiging van zijn onderzoek precies in het feit dat hij al deze perspectieven poogt te combineren: "Mijn maatschappijwetenschappelijk perspectief, aandacht voor de `udul als uitvoerders van het familierecht, onderzoek ter plaatse en de ruim vijftig jaren die sinds de afsluiting van het onderzoek ten behoeve van de dissertatie van Borrmans (het werk dat het meeste op mijn benadering aansluit) verstreken zijn, lijken mijn onderzoek te rechtvaardigen" (p. 12). Tegelijk geeft Buskens met deze verantwoording nogmaals te kennen hoe ambitieus hij zijn onderzoek opvat. In een recensie van het oorspronkelijke proefschrift concludeerde Fons Strijbosch in dit verband dat Buskens een schier onmogelijke opdracht tot een goed einde heeft gebracht en dat het hem uitstekend gelukt is om soms moeilijk verenigbare technieken van ver uiteenlopende wetenschappen met elkaar te verzoenen. Strijbosch' recensie was zeer lovend.¹ Mijns inziens was deze lof verdiend. Wellicht maakt Strijbosch eveneens een juiste inschatting waar hij schrijft dat, precies doordat het boek zo multidisciplinair en veelomvattend is, de recensenten van Buskens' studie, "al naar gelang hun smaak en herkomst, waarschijnlijk uiteenlopende aspecten zullen ontdekken en benadrukken." Hieronder ga ik zelf dan ook in op wat mij bij de lezing van Buskens' boek zelf het meest prikkelde tot commentaar. Ik sluit daarbij af en toe evenwel aan bij punten die ook door Strijbosch zijn behandeld.

Groeiende belangstelling voor islamitisch recht

Peilend of de studie voldoet aan haar belangrijkste, praktisch-juridische doel, geeft Strijbosch in zijn recensie aan dat Buskens' proefschrift anno 1993 in elk geval in een leemte voorziet. Voor 2000 kan worden gesteld dat de handelsversie van Buskens' studie temidden van tal van andere werken over Marokkaans familierecht op de markt verschijnt. Mijn houding tegenover deze duidelijk groeiende interesse voor Marokkaans familierecht en Marokkaanse rechtscultuur is dubbel. Enerzijds ben ik enthousiast over deze aandacht voor een thema dat ook mijzelf na aan het hart ligt en waarvan ik het nut, gezien mijn internationaal privaatrechtelijke achtergrond, zelf zeker inzie. Nu men er via regels van internationaal privaatrecht toe genoodzaakt kan zijn Marokkaans familierecht toe te passen, staat het nut van handboeken over de Mudawwana en de manier waarop deze in Marokko wordt toegepast buiten kijf. In die zin juich ik deze tendens van

¹ "Marokkaans familierecht dichterbij. Over L. Buskens' `Islamitisch recht en familiebetrekkingen in Marokko'." Nederlands Juristenblad, 70 (3), 1995, pp. 95-100.

harte toe. Anderzijds teken ik toch enig voorbehoud aan bij dit fenomeen. Want wat maakt, zo rijst al direct de vraag, dat Marokkaans recht en Marokkaanse cultuur vandaag dermate in de schijnwerpers staan van onderzoekers uit West-Europese landen? Leila Jordens-Cotran verantwoordt haar keuze voor Marokkaans recht in haar recent verschenen studie als volgt (p. 25): "In dit boek is om verscheidene redenen gekozen voor het Marokkaanse familierecht. Ten eerste vormen Marokkanen in Nederland de grootste moslim bevolkingsgroep waarvan het familierecht op de islam is gebaseerd. In de tweede plaats behouden Marokkanen hun oorspronkelijke familierecht na het aannemen van de Nederlandse nationaliteit waardoor het belang van hun oorspronkelijke familierecht ook na naturalisatie aanwezig blijft. Ten slotte wijst de ervaring uit dat rechtspraktijk en uitvoeringsorganen vooral geconfronteerd worden met vragen over dit recht".²

Voor Buskens (pp. 3, 25 en 525) vormt deze Nederlandse problematiek weliswaar de aanleiding tot het onderzoek, maar niet het onderwerp ervan: het onderwerp van het boek betreft aspecten van het islamitische familierecht zoals dit in Marokko bestaat; het familierecht dat onder Marokkanen in Nederland gestalte krijgt behandelt hij niet. Met betrekking tot de Nederlandse problematiek geeft hij in een afsluitend hoofdstuk wel aan wat het mogelijke belang van zijn bevindingen voor de Nederlandse kwestie is. In dat hoofdstuk somt hij een aantal mogelijke opties in de regeling van het personeel statuut van Marokkaanse moslims in Nederland op, namelijk de toepassing van Marokkaans recht, Nederlands islamitisch recht, volksrecht en Nederlands recht. Daarbij zet hij op een rijtje welke argumenten, belangen en factoren in elk van deze opties een rol kunnen spelen. Zo ziet hij voor de derde optie--toepassing van volksrecht--als argument dat noch het statelijke Marokkaanse recht zoals neergelegd in de Mudawwana, noch het Nederlandse recht zou aansluiten bij de rechtsopvattingen en de praktijken van de in Nederland levende Marokkanen (zie p. 553). Het geldende recht zou het recht moeten zijn dat zij in de praktijk gebruiken om hun betrekkingen te regelen. Vermoedelijk is dit voor een deel gewoonterrechtelijk, aldus Buskens. Hij vervolgt: "Het Nederlandse beleid zou zich moeten baseren op onderzoek naar de rechtspraktijk" en merkt dan enigszins ironisch op: "Voor rechtsantropologen zou dit in het kader van de werkgelegenheid een aantrekkelijk voorstel zijn, maar andere betrokkenen reageren mogelijk minder enthousiast."

Buskens' opmerkingen lijken mij in tweeërlei zin belangrijk. Allereerst merkt hij terecht op dat bij navolging van de optie van volksrecht verder onderzoek noodzakelijk is: Buskens zelf heeft het type onderzoek waarvan hij gewag maakt (de verhouding tussen wet en werkelijkheid van Marokkaanse onderdanen in Nederland) niet verricht. Hij onderzocht de verhouding tussen wet en werkelijkheid in Marokko. Slechts hier en daar betreft hij daarbij het migratieaspect (zie bijvoorbeeld pp. 472-473--zie de verder in voetnoot aangehaalde passage--en p. 506). Vervolgens raakt Buskens met zijn opmerking inzake werkgelegenheid, mogelijk ongewild, een teer punt aan. Immers, zelf vind ik het telkens weer schrijnend te moeten vaststellen hoe 'zwakke' burgers zelf nauwelijks middelen ter beschikking hebben, maar anderzijds wel het onderzoeksobject uitmaken van soms kostbare onderzoeken. Gaat het te ver om te stellen dat hier soms wel een handeltje lijkt te worden opgezet? Het kan alleszins niet ontkend worden dat een aantal mensen werk en inkomsten te danken heeft aan de werkloosheid, armoede, 'problemen' van Marokkaanse burgers.³ Is dit sowieso laakbaar? Waarschijnlijk niet. Allicht moet dit voor lief genomen worden,

² L. Jordens-Cotran, Het Marokkaanse familierecht en de Nederlandse rechtspraktijk. Utrecht: Forum, 2000.

³ Hiermee wil ik geenszins suggereren dat de studies van Buskens en Jordens-Cotran deel zouden uitmaken van deze 'industrie'. Het gaat me er bij dit alles overigens evenmin om het idee zelf van het voeren van onderzoek ter discussie te stellen. Maar met betrekking tot de toenemende belangstelling in het westen voor de islam en moslims schreef R. Hassan mijns inziens in 1998 terecht: "Niet alleen de keuze van

mogelijk zelfs als een goeie zaak beschouwd worden, voor zover deze onderzoeken en initiatieven dienstig zijn aan de betrokkenen zelf en meehelpen aan de oplossing van 'het probleem'. Maar in een aantal gevallen zou ik vraagtekens willen plaatsen bij het dienstig effect van onderzoeken. Zoals wellicht in vele domeinen het geval is, spelen ook in dit domein bekommernissen op het vlak van concurrentie en werksituatie. Soms ook lijkt het de bedoeling te zijn enkel een bepaald type informatie te vergaren, met name die informatie die politiek welkome ideeën kan ondersteunen. Politieke sturing van onderzoeken laat daarbij uiteraard een weerslag voelen op hetgeen al dan niet als 'problematisch' zal kunnen worden aangemerkt, evenals op de aanduiding van deze of gene ontwikkelingen als oorzaak van 'het probleem'.

Buskens zelf merkt in deze context het volgende op (p. 557): "Het is opmerkelijk dat de islam en het islamitisch recht steeds in termen van een bedreiging en een probleem beschouwd worden. De politieke context bepaalt aldus in sterke mate het perspectief van waaruit de studie ondernomen wordt. Zowel vroeger als tegenwoordig krijgen westerse geleerden de taak toebedeeld, of delen zij zich deze taak zelf toe, om hun overheid te adviseren in de omgang met het 'probleem'." Buskens neemt hierbij een onderzoeker als Snouck Hurgronje die in het koloniale tijdperk onderzoek verrichtte in bescherming tegen diens critici, wijzend op het tijdgebonden karakter van Snoucks onderzoek. Welnu, heden gaan her en der kritische geluiden op tegen de huidige onderzoeken als zouden zij al te zeer een resultaat zijn van politieke sturing en stereotypering. Strijbosch had het in deze context eerder over "onredelijke" kritiek waartegen Buskens de geviseerde onderzoekers in bescherming zou moeten nemen. Volgens Strijbosch is "de tijd nabij dat Buskens na Snouck Hurgronje ook diens critici tegen onredelijke kritiek in bescherming gaat nemen." Het is nog maar de vraag hoe Buskens zelf zich in deze kwestie zou positioneren: hij wijst enkel op een treffende gelijkenis tussen het islamologische en antropologische onderzoek van minderheden in Nederland van nu en het koloniale onderzoek uit vroeger tijd. Hij toont zich daarmee bewust van de mogelijkheid dat actuele onderzoeken, met inbegrip van zijn eigen onderzoek, tijdgebonden zijn (zie onder andere pp. 558-560). Buskens spreekt zich zelf echter geenszins uit over de vraag in hoeverre kritieken op de huidige onderzoeken inhoudelijk al dan niet gerechtvaardigd kunnen zijn. Zelf hoop ik dat hij niet van oordeel is dat een verwijzing naar het tijdgebonden karakter van het heden overheersend discours inhoudelijke kritiek eenvoudigweg kan neutraliseren. Wat mijzelf betreft mag de kritiek op dit discours--of dit discours nu bona fide dan wel mala fide wordt gehouden--best nog wat luider klinken.

onderwerpen, die gewoonlijk sterke gevoelsreacties oproepen bij zowel westerlingen als moslims, maar ook de wijze waarop deze onderwerpen doorgaans worden neergezet door de westerse media en populaire literatuur roept vragen op over de motivatie die aan de westerse belangstelling voor de islam en moslims ten grondslag ligt. Het is moeilijk aannemelijk te maken dat deze belangstelling positief gemotiveerd is, gegeven de wijdverbreide negatieve stereotypering van de islam en moslims in het westen" (R. Hassan, "Gelijk voor God, ongelijk op aarde? Islamitische vrouwen en mensenrechten." In K. Noordam e.a. (red.), Mensen, recht en islam. Amsterdam: Bulaaq, 1998, p. 54). Hebben we het over stereotypering, dan geeft Buskens zelf ook meermaals (zie pp. 8 en 537) aan dat het islamitische familierecht in deze discussies een cruciale rol speelt. Mijzelf komt het voor dat al te veel onderzoeken en publicaties - zeker ook rond islamitisch familierecht en gezinsleven - steeds weer vanuit dezelfde stereotype invalshoeken worden opgezet en daardoor eerder stereotypen bevestigen dan relativeren, een zaak waarmee de betrokkenen uiteindelijk niet verder worden geholpen. Zie ook over de wijze waarop seksegelijkheid dikwijls wordt ingezet, J. Tigchelaar, "Uw norm is de onze niet. Over gelijkheid, cultuur en gender". Nemesis, Tijdschrift over vrouwen en recht, 16 (2), 2000, pp. 27-29. R. Hassan stelt hieromtrent eveneens "Moslimvrouwen vinden steun en sympathie in het Westen zolang ze gezien worden als opstandig en afwijkend binnen de islamitische wereld." Zie hierover ook V. Van Den Eeckhout, "Voetangels bij pleidooien voor recht op respect voor culturele diversiteit". In: P.B. Cliteur en V. Van Den Eeckhout (red.) Multiculturalisme, cultuurrelativisme en sociale cohesie, te verschijnen.

Buskens' neiging om zich van uitspraken te onthouden

Buskens is zich zoals reeds aangegeven duidelijk bewust van het mogelijk politiek bepaalde karakter van de keuze van zijn onderwerp en de invalshoek van waaruit hij zijn onderwerp benadert, maar gaat op deze kwestie niet verder in. Voor alles hoedt hij zich ervoor in zijn boek standpunten in te nemen die als niet-wetenschappelijk zouden kunnen doorgaan. Zo verschaft hij wel informatie over de verhouding tussen wet en werkelijkheid, wijst hij er bovendien op dat inlichtingen over deze verhouding van belang zijn voor de beantwoording van de normatieve vraag over de wenselijkheid en de wijze waarop het Marokkaanse familierecht in Nederland toegepast zou moeten worden (p. 6), maar beperkt hij zich er toe de vier eerder genoemde mogelijke opties in de regeling van het personeel statuut van Marokkaanse moslims in Nederland te onderscheiden en daar telkens de voor- en nadelen van op te sommen.⁴ Want, betoogt Buskens, en vermoedelijk kan dit ook ten aanzien van vele andere 'juridische' kwesties worden gesteld (p. 13): "Het maken van een keuze in deze kwestie is niet wetenschappelijk te beargumenteren, maar kan hoogstens door wetenschap ondersteund worden. In Nederland hebben in het bijzonder politici en rechters de taak om namens, en ten dele in overleg met de gemeenschap, dergelijke normatieve vraagstukken op te lossen nadat zij zich van hun plicht om zich ter zake te informeren gekwetten hebben."

Zoals Buskens zich niet uitspreekt over de vraag wélke van de vier opties, gegeven de voor- en nadelen ervan, het meest opportuun zou zijn, zo poogt hij zich ook geheel te onthouden van een oordeel over de werking van de Mudawwana in Marokko zelf. Hij acht het ongepast als niet-islamitische 'gast' hierover enige uitspraak te doen (zie p. 12). Hij merkt wel op dat zijn onderzoek naar de maatschappelijke en culturele context waarin de wet bestaat en beleefd wordt in dit kader van belang zou kunnen worden geacht, nu in Marokko vele regels onderwerp zijn van felle discussies over hervormingen en dit veelal precies in verband wordt gebracht met "gewijzigde sociale omstandigheden" (pp. 6 en 533). Beducht echter voor het innemen van een moraliserend standpunt wil hij zich als buitenlandse onderzoeker en niet-moslim niet rechtstreeks in deze discussies mengen: het is, zo stelt hij, geenszins de bedoeling van zijn onderzoek om suggesties voor hervormingen in Marokko te doen. Wat betreft mogelijke hervormingen van het Marokkaanse familierecht beperkt Buskens zich dan ook tot opmerkingen als zou de interpretatie van het begrip 'schade' in het echtscheidingsrecht in de toekomst mogelijk aan ontwikkelingen onderhevig kunnen zijn en als zou een ruimere interpretatie en eenvoudiger bewijsvoering een aanzienlijke hervorming van het echtscheidingsrecht betekenen zonder dat de wetgever formeel hoeft in te grijpen (p. 515).

Dat al in de huidige situatie bepaalde regels van de Mudawwana in de praktijk niet zo stringent functioneren als men op het eerste gezicht bij het lezen van de Mudawwana zou kunnen denken, blijkt in Buskens' bespreking van het verstotingsrecht. Hij toont aan hoe in de praktijk van het dagelijks leven de autonomie van de man minder groot blijkt dan de wet suggereert (p. 494). Hierbij heeft Buskens bijzondere aandacht voor de materiële dimensie van de echtscheiding en de sociale pressie op de man. Tevens wijst hij op de andere zijde van sociale pressie, namelijk de

⁴ Overeenkomstig zijn streven om informatie te verschaffen wijst Buskens erop hoe verschillen in de regels van *fiqh*, statelijk recht en volkscultuur op het gebied van huwelijksluiting bestaan en ook van belang zijn in de migratiecontext (pp. 472-473). Voor de Rechtbank van Utrecht kwam het er voor het behoud van een verblijfstitel op aan om uit te maken of al dan niet sprake was van een "verbreken van gezinsrelatie met de ouders", gegeven het feit dat in Marokko een aantal rechtshandelingen was gesteld waaruit wél volgens de Mudawwana, maar niet volgens het volksrecht mocht worden besloten dat een huwelijk was voltrokken. Overeenkomstig de regels van het internationaal privaatrecht stelde de Nederlandse rechter het Marokkaans recht gelijk aan het statelijke recht. Buskens wijst op het voor de betrokkene zure karakter van deze beslissing, maar geeft niet aan of hijzelf in deze context een andere uitspraak had verkozen en of hij in casu bijvoorbeeld de voorkeur had gegeven aan de optie van toepassing in Nederland van volksrecht.

druk tot gehoorzaamheid op de vrouw, eveneens ter voorkoming van een verstoting (p. 498). Kortom, het absolute recht van de man om zijn huwelijk door verstoting te kunnen ontbinden blijkt in de praktijk door sociale en economische factoren beperkt te worden. In de slotbeschouwing (p. 525) haalt Buskens onder meer deze kwestie aan ter staving van zijn conclusie dat de wet in de praktijk op bepaalde punten een andere interpretatie krijgt dan de tekst suggereert.

De kloof tussen wet en werkelijkheid

Boeiend is wat Buskens verder schrijft over onderzoeken naar deze tweespalt tussen wet en werkelijkheid (zie pp. 537-538 en 557-558). Hij vindt het een opmerkelijk verschijnsel dat in westerse studies de relatie tussen geschreven recht en geleefde praktijk een belangrijk thema vormt, terwijl deze relatie in het werk van islamitische rechtsgeleerden nauwelijks aandacht krijgt: voor deze laatsten zou de studie van de normen zelf het primaat hebben. Buskens legt daarop uit hoe de vraagstelling naar de verhouding tussen wet en werkelijkheid in de koloniale tijd ook maatschappelijke doelen diende. De praktijk van het dagelijks leven bood namelijk een relativisering van de islamitische dreiging: in de praktijk bleken moslims zich niet aan de voorschriften van de sharia te houden. "Zij waren aldus 'minder islamitisch' dan gevreesd, slechts 'oppervlakkig geïslamiseerd' (...). Een dusdanig verband tussen maatschappelijke belangen en wetenschappelijke probleemstelling doet de vraag rijzen naar de achtergronden van de hedendaagse belangstelling voor de verhouding tussen fiqh en dagelijks leven." Zelf zou ik hieraan toch willen toevoegen dat--tot mijn spijt--heden toch ook vaak het tegenovergestelde wordt betoogd: ook al zouden islamitische landen hun wetgeving in 'westerse' zin hebben aangepast, nog steeds zouden hun onderdanen, ook als zij in Europa verblijven, vasthouden aan al dan niet als 'islamitisch' bestempelde praktijken, bijvoorbeeld inzake huwelijkskeuze. Kortom, ook al zou er geen 'probleem' meer bestaan op het vlak van de wetgeving, dan zou er nog steeds een probleem bestaan op het vlak van cultuur, waarbij die cultuur dan veelal weer met islam wordt geïdentificeerd.

Vindt men het een probleem dat een kloof bestaat tussen wet en werkelijkheid in bepaalde landen en voor bepaalde allochtonen in westerse landen, dan rijst bij mij de vraag in hoeverre logischerwijze ook aandacht moet uitgaan naar de kloof tussen wet en werkelijkheid die mogelijk ook in westerse landen voor bepaalde autochtonen bestaat. Of is de vooronderstelling precies dat die kloof uiteraard bestaat in westerse landen, maar dat het geen vanzelfsprekendheid is dat een dergelijke kloof ook wel eens in islamitische landen zou kunnen bestaan? Ten aanzien van de lezer acht Buskens het alleszins nodig te schrijven (p. 5): "Ik streef er slechts naar om de lezer te wijzen op het contrast tussen wet en werkelijkheid dat ook in Marokko op vele punten bestaat (...). Lezing van een reeks concrete gevallen toont dat de interpretaties die mensen aan rechtsregels geven ten nauwste verbonden zijn met de specifieke omstandigheden waarin zij leven: de interpretaties verschillen per regio en per sociale geleding." Zelf beschouwt Buskens het vaststellen van verschillen tussen wet en werkelijkheid in Marokkaanse context geenszins als een ontdekking (zie p. 525).

In zijn beschrijving van het dagelijkse leven van Marokkanen in Marokko gaat Buskens overigens niet in op de vraag in hoeverre hetgeen hij vaststelt ook zou kunnen gelden in een beschrijving van het dagelijkse leven van Nederlanders in Nederland. Hij laat het aan de lezer over om uit te maken in hoeverre bepaalde ontwikkelingen, praktijken of strategieën van mensen als typisch Marokkaans zouden kunnen worden bestempeld dan wel herkenbaar kunnen worden geacht--zij het eventueel in subculturen--in de Nederlandse samenleving, of in hoeverre bepaalde praktijken gelijklopend zouden kunnen zijn, ook al worden ze veroorzaakt door andere maatschappelijke ontwikkelingen. Ik verwijs hier onder meer naar de vaststelling van Buskens dat seksualiteit in Marokko belangrijk is gezien de geringe mogelijkheid tot verstrooiing, dat eer

onder meer blijkt uit het materieel succes (p. 506) en dat sommige vrouwen zwanger willen worden als strategie om hun huwelijkse staat te stabiliseren (p. 478). Buskens beoogde kennelijk niet een vergelijking door te voeren tussen Marokko en Nederland; hij plaatst zijn vaststellingen enkel binnen de Marokkaanse sociaal-economische context. Maar ook in dat kader blijft hij behoedzaam, onthoudt hij zich van uitspraken en relativeert hij zijn onderzoek en onderzoeksmateriaal.

Relativering van het eigen onderzoek

Dikwijls is Buskens spaarzaam in het aandragen van mogelijke oorzaken voor hetgeen hijzelf vaststelt en dienovereenkomstig in deel C beschrijft. Slechts bij mondjesmaat laat hij zich verleiden tot persoonlijke verklaringen (zie bijvoorbeeld p. 386, waar hij de periode van seksueel geëxperimenteer van sommige jongeren beschouwt als een vooral stedelijk verschijnsel dat pas recentelijk ontstaan zou zijn). Vaker heeft hij het over "vermoedens" (zie p. 494 waar hij het vermoeden uitsprekt dat onder de middenklasse het gebruik van het verstotingsrecht afneemt) of haast hij zich toe te voegen dat ter bevestiging van hetgeen hijzelf oppert verder onderzoek nodig is. Mogelijk vloeit deze behoedzaamheid voor een groot deel voort uit de relativering die Buskens maakt van het eigen onderzoeksmateriaal zoals hij dat presenteert in deel C, dat hij nadrukkelijk omschrijft (zie o.a. p. 526) als een etnografische schets. Hij acht de omvang en diepgang van zijn onderzoeksmateriaal immers zeer beperkt. Op basis van het verzamelde materiaal zou hij geen volledig beeld kunnen presenteren. Daarenboven zou de verhouding tussen wet en werkelijkheid nog eens variëren per context, dat wil zeggen per regio, sociaal milieu en rechtsgebied. Al in de inleiding schrijft hij dat deel C enkele manieren toont waarop het familierecht in het dagelijks leven vorm kan krijgen: "Het is nadrukkelijk niet bedoeld als een beschrijving van *de* praktijk. De beschrijving kan in geen enkel opzicht als maatgevend gelden" (p. 5). Buskens' beschrijvingen geven uiteindelijk een beeld van het leven van een Marokkaanse familie uit de lagere middenklasse aan het einde van de jaren tachtig en het begin van de jaren negentig van de twintigste eeuw. De huishoudens van Driss en Bachir vertegenwoordigen daarbij de cultuur van de lagere stedelijke middenklasse, zoals deze in de laatste decennia tot ontwikkeling komt en waarbij de sociale mobiliteit gezien over drie generaties groot is (aardig is nog dat Buskens de leden van deze familie aanduidt als "dramatis personae" en achterin het boek een personenregister heeft aangelegd van 'de hoofdrolspelers' van wie het wel en wee in deel C van het boek beschreven wordt).

Buskens is ontwapenend eerlijk in de weergave van zijn eigen zoektocht naar informatie en zijn eigen indrukken en denkproces (zie ook de manier waarop hij gewag maakt van gesprekken met onder andere Marokkaanse juristen en persoonlijke ontmoetingen, pp. 538, 542, 545 en 547) en in het blootleggen van (het beperkt karakter van) zijn bronnen. Hij erkent dat de vrouwelijke visie op het familierecht in zijn boek slechts in geringe mate aan bod komt (zie p. 523). Bovendien stelt hij dat zijn relaas in belangrijke mate is bepaald door de bereidheid van enkele mensen om met een buitenstaander over hun zorgen en verdriet te praten. Deze aanpak beschouwt hij zelf als onvermijdelijk eenzijdig. Het plan om onderzoek bij de rechtbank te doen heeft hij nauwelijks kunnen realiseren. Bijgevolg beschikt hij slechts over weinig gegevens betreffende de tatliq of rechterlijke huwelijksontbinding. Hiertegenover staat dan wel "een intiemere vertrouwdheid met het leven van enkele 'gewone' Marokkanen" (p. 493). In de inleiding al schrijft hij ook: "In het kader van het onderhavige project bleek het niet mogelijk om het eveneens voorziene onderzoek naar de rechtspraak uit te voeren. Uiteindelijk heb ik prioriteit aan onderzoek naar de `udûl en het dagelijks leven gegeven, omdat een groot deel van de praktijk van het familierecht zich buiten de rechtbank afspeelt. De meeste familierechtelijke aangelegenheden bestaan niet uit juridische geschillen die door een rechter opgelost moeten worden, maar uit alledaagse betrekkingen tussen familieleden en uit rechtshandelingen waarvan de `udûl akten opmaken, zoals beschreven in deel C. Het leek mij wenselijk om eerst van deze 'normale' onderwerpen kennis te nemen, zodat ik de

uitzonderingssituatie zoals vertegenwoordigd door de geschillen op basis hiervan beter kon begrijpen" (p. 4).

Analyse van de functie van de `adl: een aanzet tot een persoonlijke stellingname?

Waar Buskens het heeft over deze `udûl is hij opvallend goed op dreef. Gezien het perspectief van zijn studie is het niet meer dan logisch dat hij bijzonder veel aandacht besteedt aan de figuur van de `adl. De `udûl vervullen volgens hem immers een sleutelpositie in het proces van oprukkend statelijk recht dat hij in het gehele boek tracht te beschrijven (p. 474). Hier is hij ook duidelijk meer geneigd tot een persoonlijke stellingname en vertoont hij minder scrupules ten aanzien van het formuleren van suggesties voor de Nederlandse problematiek dan elders. Ook beschouwd vanuit formeel oogpunt is Buskens in zijn ontleding van de functie van de `adl goed op dreef. Vergeleken hiermee is het afsluitende hoofdstuk veel stroever geschreven. De wil ook-- en misschien vooral daar, vanwege het politiek geladen karakter van de keuze tussen de vier opties die hij beschrijft--om een nuancering aan te brengen en zich op een zuiver wetenschappelijk standpunt te plaatsen, werkt bij een eerste lectuur eerder storend. De veelvuldige toevoeging van termen als "vrijwel", "meestal", "tamelijk" lijkt me op sommige plaatsen weliswaar het resultaat van een niet-aflatende zin voor nauwkeurigheid, maar minder gepast. Nu eens heeft hij het in dit hoofdstuk ook over "De" Marokkaanse vrouwen die tegen een bilateraal verdrag zouden gekant zijn (p. 546), dan weer over "een deel van" deze vrouwen (p. 550). Waar hij geen verdere precisering verschaft over de reden van de nuance die gecreëerd wordt door toevoeging van woorden als "meestal" komt dit eerder als onnauwkeurig over.

Mijn conclusie is dat dit boek moet worden verwelkomd als een eerlijk relaas van een oprecht geïnteresseerd onderzoeker die duidelijk op zoek is naar meer kennis en inzicht en de lezer aan dit proces deelachtig wil maken. Buskens' boek houdt geenszins een pleidooi in deze of gene zin in, maar biedt eenieder de mogelijkheid tot het verkrijgen van meer inzicht. De in deze studie opgeslagen kennis wordt de lezer bovendien op een aangename wijze aangereikt. Deel C leest welhaast als een reisverslag, als het relaas van een onderzoeker die op reis is in de Marokkaanse samenleving. Op een recente Leidse promotie die ik bijwoonde vertelde één van de opposenten dat hij van het bewuste--rechtssociologische--proefschrift twee exemplaren in huis had: één in de studeerkamer als wetenschappelijke literatuur en één in de woonkamer als ontspanningsliteratuur. Wellicht zal ook een aantal lezers van Buskens' boek na lezing ervan opmerken dat het nu eens in de woonkamer, dan weer in de studeerkamer verzeild was geraakt.

Het feit dat de auteur het eigen werk sterk relativeert, belet niet dat volgens mij gerust kan worden gesteld dat hij met dit werk een waar oeuvre heeft afgeleverd. Een oeuvre dat evenwel geenszins als een eindpunt moet worden beschouwd. Buskens is nog jong. Hopelijk zullen van zijn hand nog vele publicaties volgen. Ik kijk daar met veel belangstelling naar uit. Mij zal het daarbij benieuwen hoe hij zich in de toekomst met de kennis die hij in de loop van zijn onderzoeksjaren heeft opgebouwd en met de hem eigen voorzichtige en behoedzame instelling tegenover een aantal van de in dit boek behandelde heikele kwesties zal opstellen.